

Ruud Luijkx–Róbert Péter–Paul M. de Graaf–Harry B. G. Ganzeboom

A SZÁRMAZÁSTÓL A TELJESÍTMÉNYIG: A STÁTUSZMEGSZERZÉS FOLYAMATA MAGYARORSZÁGON*

Bevezetés

A klasszikus státuszmegszerzési modell (Blau–Duncan 1967) kidolgozása óta az egyik központi kutatási kérdés a származáson alapuló tulajdonítás (ascription) és a teljesítmény (achievement) szerepének időbeli változása a mobilitási folyamat során. Tanulmányunkban ezt a változást vizsgáljuk Magyarország esetében. Az elemzés a foglalkozási helyzet két fő meghatározójára, az iskolázottságra (teljesítmény) és az apa foglalkozására (származás) irányul. Azt gondoljuk, mind a két tényező hatása időben változó, ami következhet történeti és politikai folyamatokból, avagy a magyar társadalom század elején elkezdődött és az elmúlt 40 év első felében felgyorsult ipari és modernizációs fejlődésének üteméből. Ezért ahhoz, hogy képet alkosjunk a státuszmegszerzési folyamatról, elégséges, ha áttekintjük a mintegy másfél generációt átfogó foglalkozástörténeti adatokat. A történeti, tehát *kohorszok közötti* változások mellett figyelembe vesszük a származás és a teljesítmény hatásában végbemenő, az öregedéshez kapcsolódó életkori, vagyis *kohorszon belüli* változásokat is.

Arra a kérdésre keressük a választ, hogy a foglalkozás megváltozása a karrierút során mennyiben a származás avagy a teljesítmény következménye. Ezért felfelé és lefelé irányuló foglalkozás-változásokat fogunk elemezni. A modernizációs elmélet értelmében arra a tendenciára számítunk, hogy a foglalkozási pozíció fő meghatározója a származás (az apa foglalkozása) helyett a teljesítmény (az iskolai végzettség).

* Az Európai Szociológiai Társaság 2., *Fusion or Fission* című konferenciáján (Budapest, 1995. augusztus 30–szeptember 2., a „Társadalmi mobilitás” szekcióban elhangzott előadás írott (rövidített) változata. Hálásak vagyunk Harcsa Istvánnak és a Központi Statisztikai Hivatalnak, illetve Szelényi Ivánnak és Donald J. Treimannak, hogy rendelkezésünkre bocsátották az itt elemzett adatokat. Kutató asszisztensi munkájáért köszönettel tartozunk Bukodi Erzsébetnek (KSH). Az elemzés elkészítését a kutatók számára az NWO–OTKA „Occupational Career Mobility in Hungary in Historical and Cross-National Perspective” című, NWO 048.011.007 számú projekt anyagi támogatása tette lehetővé.

Szociológiai Szemle

(1995–4)

pp 3–27 +1b

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos

Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.

Tel.: 321-4830

Fax: 322-1843

e-mail: H2001 LEN@ELLA.HU

ISSN 1216-2051

Magyarország egyedülálló lehetőséget kínál számunkra, mivel az elmúlt húsz évben (1973–1993) számos foglalkozástörténeti adatgyűjtés történt. Négy adatfelvétel tartalmaz teljes foglalkozástörténeti adatokat: a KSH mobilitás- és életút-felvételei 1973-ban, 1983-ban és 1992-ben (Andorka 1973; Kulcsár és Harcsa 1983; Harcsa 1992), és a „Társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után” vizsgálat (Szelényi–Treiman 1993). Ezekből a vizsgálatokból olyan adatbázist hoztunk létre, amely mintegy 100 000 esetet tartalmaz, s amely alkalmas a státuszmegszerzési folyamat dinamikus elemzésére.

Először áttekintést adunk a származás és a teljesítmény történeti és életkori időbeli változásának elméleti alapjairól. Ezután foglalkozunk a korábbi magyarországi intragenerációs mobilitáskutatásokkal. A gazdasági és politikai fejlemények áttekintése vezet el a hipotézisekhez. Az adatok és módszerek rövid tárgyalása után bemutatjuk a kutatási eredményeket, és a következtetések zárják a tanulmányt.

Trend a származástól a teljesítményig történeti és egyéni időben: egymást erősítő és elnyomó hatások

Treiman (1970) iparosodási elmélete szerint a mobilitási folyamat során a származás kisebb, a teljesítmény viszont nagyobb szerepet játszik a fejlettebb társadalmakban, mint a kevésbé fejlettekben. Treiman–Yip (1989) 21 ország adatait elemezték összehasonlító módon ebből a szempontból. Eredményeik megerősítették az iparosodási elméletet: az iparosodottabb társadalmakban az apa foglalkozásának hatása a foglalkozásra gyengébbnek mutatkozott, az iskolázottság hatása erősebb volt. Az iparosodott társadalmakban a foglalkozás jobban becsülhető a teljesítmény (iskolázottság), mint a származás (az apa foglalkozása) alapján.

A foglalkozási mobilitást nyilván befolyásolja az a modernizációs folyamat is, amelynek során a társadalmakban megnő a szakképzett munkaerő iránti igény, s ez az oktatás expanziójához vezet. Mivel az iparosodási elmélet szerint a gazdasági növekedés a jövedelmi szint és az életszínvonal emelkedését is magával hozza, a családok egyre inkább megengedhetik maguknak, hogy gyermekeik számára magasabb képzettséget, jobb iskolázottsági szintet „vásároljanak”, s ezzel humántőkebefektetéseket eszközöljenek (Becker 1975). Az iparosodási elmélet szerint a modern társadalmakban a képzés költségei csökkennek, s ez a javuló életszínvonalal együtt azt eredményezi, hogy a magasabb végzettség megszerzése egyre kevésbé múlik a családok anyagi helyzetén. Az iskoláztatási esélyek egyenlősége így a nyugati demokráciák lényeges vonásává vált, a modern társadalmak meritokratiikus jellemzőket vettek fel, az iskolázottság különbségei jól felhasználhatóak a társadalmi egyenlőtlenségek legitímálására (Collins 1979).¹

Treiman és Yip idézett elemzése országok közötti összehasonlítás volt. Lehetséges azonban a státuszmegszerzési folyamat időbeli változásait vizsgálni egy társadalmon belül is. Treiman iparosodási elméletéből az következik, hogy a származás

hatása gyengül, a teljesítmény hatása viszont erősödik, ahogy a társadalom fejlődik, iparosodik. Például Blau és Duncan (1967) kohorszokat összehasonlítva vizsgálták a származás és a teljesítmény hatását a pályakezdő és a jelenlegi (összeíráskori) foglalkozásra. Egy másik alternatíva lehet a kohorsz-elemzés egymást követő adatbázisokon (DiPrete–Grusky 1990). Ez a módszer lehetővé teszi, hogy mintegy *kövessük ugyanazt a kohorszt* (jóllehet nem ugyanazt a személyt) életpályája során, s így tájékozódjunk a kohorszok általános karrierfejlődéséről. Az egyéni karrierfejlődés folyamatai ezen az úton nem vizsgálhatók, ha azonban a teljes foglalkozástörténet rendelkezésre áll, alkalmazhatjuk az eseménytörténeti (event history) megközelítést a státuszmegszerzés folyamatának vizsgálatára. Az egyik lehetőség az, hogy a foglalkozási karriert *foglalkozási epizódokra* (job episodes) bontjuk (Petersen 1988), s az ezek közötti átmeneteket vizsgálva választ kaphatunk a kérdésre, hogy miként hat a származás és a teljesítmény az intragenerációs foglalkozási mobilitásra különböző periódusokban.² A gazdasági és társadalmi változások következtében bekövetkező periódus- (történeti) hatásokon túlmenően azonban, figyelembe kell vennünk az életkor növekedését is az életút során. Mind a származás, mind a teljesítmény hatása a mobilitási folyamat során várhatóan csökken az életkor növekedésével. E feltételezés alapja, hogy a kipróbált képességek és az életpálya folyamán gyűjtött különféle tőkék átveszik az iskolai végzettség és a családi háttér szerepét. Ezt már alátámasztotta Blau és Duncan (1967) említett kohorsz-elemzése is.

Fontos tehát megjegyezni, hogy itt kétféle időmetszetről van szó: történeti időről, a múlttól napjainkig, egy kevésbé iparosodott időszakról egy iparosodottabb időszak felé tartva; és egyéni időről, az életkor növekedéséről az életpálya során. A származás hatása csökken mind a történeti, mind az egyéni időt tekintve, ezek a hatások tehát egymást erősítik. A teljesítmény hatása ezzel szemben növekszik a történeti időben, miközben csökken az életkorral, az egyéni időben, ezek a hatások tehát gyengítik, elnyomhatják egymást. Ha mobilitási adatokat elemzünk, fontos hogy a periódus- (történeti) és az életkori hatásokat egymástól elválasszuk, mivel mind a társadalmi háttér (a származáson alapuló tulajdonítás), mind az iskolázottság (teljesítmény) hatása a foglalkozásra különféle folyamatokból következhet, amelyek az egyenlőtlen képzési lehetőségek, a munkaerőpiacra való belépés sajátosságai, vagy a munkaerőpiaci folyamatok a foglalkozási karrier során.

Intragenerációs mobilitási folyamatok Magyarországon

Miközben az intergenerációs foglalkozási mobilitás vizsgálata terén számos, magyar adatokat felhasználó tanulmány és elemzés hivatkozható, az intragenerációs mobilitás kevésbé alaposan vizsgált területnek tűnik. Mi több, a karriermobilitásra vonatkozó elemzések – jóllehet a problémára a legtöbb mobilitás-tanulmány kitér – többnyire az első és az utolsó (összeíráskori) foglalkozás összehasonlítását jelentik, hasonlóan ahhoz, ahogy az apa és a megkérdezett foglalkozását viszonyítják egymáshoz. Ha viszont a kutató inter-, illetve intragenerációs mobilitási táblákat állít egymás mel-

lé és az ISA-paradigma szellemében vizsgálja,³ többnyire csak arra a következtetésre juthat, hogy a nemzedéken belüli mobilitás mértéke elmarad a nemzedékek közötti mobilitás mértékétől. Ez könnyen vezethet ahhoz a következtetéshez, hogy az intragenerációs mobilitás kisebb szerepet játszik a mobilitási folyamatban.

Az egyik első hazai, kizárólag a nemzedéken belüli mobilitásra irányuló munka az 1973-as KSH mobilitási adatfelvétel adatait használja (Kulcsár 1981). A tanulmány a férfiak és nők első és 1973-as foglalkozási megoszlását hasonlítja össze korcsoportok, illetve történelmi periódusok tükrében. Megállapításai között szerepel, hogy a férfiakra inkább, mint a nőkre jellemző az intragenerációs mobilitás, de a különbség a múlttól napjaink (1973) felé tartva mindkét nem esetében csökken; az életciklust tekintve a rétegváltások nagyobb része 30 éves kor előtt lezajlik, idősebb korban lényegesen kisebb azok aránya, akik más foglalkozási csoportba lépnek át.

A hazai mobilitáskutatás legjelentősebb monográfiájában (Andorka 1982) is viszonylag kisebb súllyal szerepel a nemzedéken belüli mobilitás. Ugyanakkor Andorka pontosan jelöli ki az inter- és intragenerációs mobilitás viszonyát, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a teljes mobilitási folyamat két részre bontható: az apa és a gyermek pályakezdő foglalkozása közti, illetve a vizsgált személy első (pályakezdő) és utolsó (összeíráskori) foglalkozása közti mozgásra. Az 1962–64-es és az 1973-as KSH-adatokat összehasonlítva megállapítja, hogy tíz év alatt Magyarországon csökkent a nemzedéken belüli mobilitás és nőtt a származás és a pályakezdés közötti mobilitás.

Szintén az 1973-as KSH-adatok alapján jut hasonló eredményre Simkus (1981). Az apa foglalkozása, illetve az utód első foglalkozása és az 1973-as foglalkozás közötti kapcsolatot a mobilitási esélyhányadosok (odd's ratio) elemzésével vizsgálja, s arra a következtetésre jut, hogy a nemzedékek közötti átörökítés különösen a mezőgazdasági és a magasabb státuszú (vezető és értelmiségi) szellemi foglalkozási csoportok esetében csökkent. Ez a folyamat elsősorban az apa foglalkozása és a pályakezdő gyermek foglalkozása közötti intergenerációs „szakaszra” jellemző, az intragenerációs mobilitás hozzájárulása a folyamathoz kisebb.

Andorka fentebb hivatkozott monográfiájának egyik fejezete foglalkozik a mobilitási életutak elemzésével, ami az apa foglalkozása – pályakezdő foglalkozás – összeíráskori foglalkozás sorozatából adódó információkra épül. A három változó különféle tipikus kombinációi alapján a háromdimenziós tábla „metszeteit” mutatja be férfiakra és nőkre külön-külön, s a megfigyelt kilépési és belépési arányszámokat elemzi. A monográfia olyan fejezetet is tartalmaz – ez angolul is megjelent (Andorka 1983) –, amelyben az 1973-as adatok részletes kohorsz-elemzése szerepel. Itt öt éves korcsoportonkénti bontásban vizsgálja a hazai mobilitáskutatásokban szokásos foglalkozási kategóriák (Ferge 1973) szerint az egyes kohorszek foglalkozási megoszlását 20, 30, 40, 50 és 60 éves korokban (illetve amely életkort az adott kohorsz értelemszerűen elért 1973-ig). A közölt táblák, külön férfiakra és nőkre, illetve az apa foglalkozása szerint is bontva, lehetőséget teremtenek a különböző hatá-

sok (történelmi időszakok szerinti, kohorszok szerinti, életkori, vagyis keresztmetszeti) elemzésére.

Andorka a magyar foglalkozási mobilitási folyamat négy fontos vonását hangsúlyozza: 1. mobilitás a mezőgazdaságból a nem mezőgazdasági szférába; 2. mobilitás a fizikai munkás kategóriákból a szellemi foglalkozásokba; 3. mobilitás a kisiparos, kiskereskedő kategóriákból más foglalkozási csoportokba; 4. mobilitás a nők körében az eltartott státuszról a gazdaságilag aktív státuszba. Ugyanakkor a kohorsz-elemzés kimutatja, hogy a nagy történelmi események és változások (háború, felszabadulás, extenzív iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, az intenzív iparosításra való áttérés) másként érintették a különféle kohorszeket, attól függően, hogy tagjaik milyen életkorban voltak az egyes hatások idején. A történelmi (periódus) hatások erősebbnek tűnnek, ha egy kohorsz még közelebb van a pályakezdéshez; illetve a kedvezőtlen történelmi események inkább sújtják az aktív életkorban lévő kohorszeket, míg a kedvező történelmi események azokat a kohorszeket segítik, amelyek közvetlenül az események bekövetkezése után kezdik meg foglalkozási pályájukat.

Lényegében a fenti kohorsz-elemzés az egyetlen igazi példa a foglalkozástörténeti adatokban rejlő lehetőségek kihasználására. A KSH későbbi foglalkozástörténeti adatait 1983-ból vagy 1992-ből ilyen mélységben – már vagy még – nem elemezték. Az újabb eredmények inkább csak a megfigyelt teljes mobilitási-immobilitási arányszámok változásán alapulnak. Harcsa és Kulcsár (1986) az 1983-as adatok alapján az intragenerációs mobilitásról megállapítja, hogy tovább növekedett az életpálya elején megszerzett foglalkozási pozíció jelentősége; a mobilitás a 20–29 éves korcsoportban erősen, a 30–39 éves korcsoportban mérsékelten csökkent; a csökkenés a fiatal férfiak esetében áll fenn, míg a fiatal nők esetében inkább a stagnálás jellemző. 1992-es adatok alapján úgy tűnik, hogy a nemzedéken belüli mobilitás a 40 év alatti férfiak és a 30 év alatti nők esetében csökken, mintegy válaszul a hetvenes évek eleje óta csökkenő mértékű strukturális változásokra. Ugyanakkor az 1983-ban 20–29 éves korosztály esetében 1992-re, tehát 30–39 éves korára, tíz év alatt jelentős nemzedéken belüli mobilitás figyelhető meg, ami a rendszerváltozás hatásának tulajdonítható (Bukodi–Harcsa–Reisz 1994).⁴

A nemzetközi összehasonlító kutatásokat tekintve szintén érzékelhető bizonyos lemaradás a rendelkezésekre álló adatforrások mögött. Andorka és Zagorski (1980) még 1972-ből, illetve 1973-ból származó adatok alapján állapítja meg, hogy a nemzedékek közötti mobilitás Magyarországon nagyobb, mint Lengyelországban. A legjelentősebb különbség a két ország között a mezőgazdasági önálló, illetve mezőgazdasági munkás kategóriák esetében adódott, ami nyilván azzal magyarázható, hogy Magyarországon a mezőgazdaságot kollektivizálták, Lengyelországban viszont nem. Az utóbbi évek legjelentősebbnek tartott és legtöbbet hivatkozott monográfiája (Erikson–Goldthorpe 1992) szintén az 1970-es évekből származó, csak férfiakra vonatkozó adatokat használ, amikor Anglia, Franciaország, Magyarország és Lengyelország esetében vizsgálja az apa foglalkozása, a pályakezdő utód foglal-

kozása és az összeíráskori foglalkozása közötti hármass interakciót. Az abszolút mobilitási arányszámok szintjén a szerzők azt találták, hogy a nemzedékek közötti mobilitás Magyarországon és Lengyelországban elmarad az Angliában, illetve Franciaországban tapasztalhatótól. A loglineáris elemzés módszerével vizsgált relatív mobilitási arányszámok esetében a négy ország közötti különbségek nagyobbak mutatkoztak az első és az összeíráskori foglalkozást (intragenerációs szint), mint az utód származását és a pályakezdését (intergenerációs szint) tekintve. A mobilitás variációja a négy ország között az apa foglalkozása és az összeíráskori foglalkozás kapcsolatát tekintve volt a legkisebb, s az utód pályakezdő és összeíráskori foglalkozása közötti kapcsolatot tekintve a legnagyobb.⁵

Viszonylag frissebb eredménynek tekinthető, hogy az 1983-as KSH-adatokat elemezve Wong és Hauser (1992) az apa foglalkozása és a férfiak, illetve nők pályakezdő foglalkozása közötti kapcsolat gyengülését állapította meg az 1914–18 között, illetve az 1959–63 között született kohorszok vonatkozásában, de ez a csökkenés maga is mérséklődik a legfiatalabb korcsoportok esetében. Wong és Hauser szintén relatív mobilitási arányszámokat vizsgált, de csak az első foglalkozásra koncentráltak, kiszűrve ugyan az öregedési hatás szerepét, de nem vizsgálták, hogy mi történt ezekkel a kohorszokkal későbbi foglalkozási karrierjük során.

Szintén a nyolcvanas évek elejéről származó adatok alapján hasonlítja össze a státuszmegszerzés folyamatát Magyarországon és Hollandiában Kolosi, Peschar és Róbert (1986). Az találják, hogy az iskolai végzettség alapján a foglalkozási státusz jobban becsülhető Magyarországon, mint Hollandiában, a származási háttér viszonylag fontosabb. Ez alátámasztja Simkus (1982) eredményeit, amelyek szerint a képzettség hatása a foglalkozásra nagyobb a szocialista országokban, mint a tőkés államokban; miközben a foglalkozás kevésbé kapcsolódik a társadalmi háttérhez a szocialista országokban, mint a nyugati társadalmakban. A holland–magyar összehasonlítás azonban azt is megmutatta, hogy a két ország közötti különbség időben csökkenő tendenciájú, s majdnem teljesen eltűnik a legfiatalabb korhorszban.

De nemcsak arról van szó, hogy a legfrissebb hazai mobilitási adatokban több elemzési lehetőség rejlik az eddigieknél, hanem arra is kevés a példa, hogy a két világháború közötti időszakra visszanyúló mobilitási adatokat is felhasználva a magyarországi mobilitási folyamatok napjainkig ívelő trendjeit vizsgálják a kutatók. Az egyik ilyen elemzés (Andorka 1995) szerint az öt hazai mobilitási adatforrás öt történeti fázisnak feleltethető meg: 1930 – félig fejlett kapitalista társadalom; 1949 – második világháború, háború utáni földreform, kommunista hatalomátvétel; 1962–1964 – extenzív iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása; 1973 – első piacorientált reformok; 1983 – a gazdasági fejlődés lelassulása. A tanulmány a hosszú távú trendek vizsgálata alapján azt állapítja meg, hogy a gazdasági, társadalmi, politikai körülmények általában befolyásolják a mobilitást, de a szocializmusnak nincs ebben *per se* hatása; a gazdasági, társadalmi fejlődés és a nyitottság párhuzama Magyarországon esetében nem igazolható minden kétséget kizáróan; a társadalmi politika képes a mobilitási folyamatokat befolyásolni, de nem mindig a szándékolt módon.

Egy másik tanulmány kilenc intergenerációs mobilitási tábla alapján, a relatív mobilitási arányszámokat vizsgálva, a magyar társadalom fokozatos nyitottabbá válására vonatkozó trendet mutatott ki 1930 és 1989 között. Egyedül az önálló foglalkozási kategória átörökítése tűnik növekvőnek, a növekvő nyitottság tendenciájában más vonatkozásban nincs visszafordulás (Ganzeboom–Luijckx–Róbert 1991).

A munkaerőpiaci folyamatokba ágyazott mobilitási elemzések egyik példája Róbert és Sik (1989) tanulmánya, amely 1950 és 1970 között munkába állt állami alkalmazottakat vizsgál. A kutatás a munkakönyvi bejegyzéseik alapján követte nyomon ezeknek az embereknek a foglalkozástörténetét. Az elemzés azokra a megszakításokra irányult a foglalkozástörténetben, amelyeket demográfiai események (pl. gyermekszülés), humántőke-beruházás (a munkaviszony megszakítása nappali szakos továbbtanulás miatt), az informális gazdaságban való részvétel (az állami szektorból való időleges, szezonális kilépés), vagy akár munkanélküliség okozhatott. Jóllehet a munkanélküliség a nyolcvanas években majdnem ismeretlen volt Magyarországon, a szerzők mégis azt találták, hogy a vizsgált népesség csupán 15 százalékánál esetében nem mutatkozott semmilyen hiátus a foglalkozástörténetben.⁶

A foglalkozástörténeti adatok szisztematikus elemzése terén a jelen tanulmány közvetlen előzményének az „Osztály karriermobilitás Európában” (Eurocareers) nemzetközi összehasonlító kutatási program tekinthető.⁷ A program eredményei között említhető két tanulmány, amelyek a KSH 1983-as adatait használják. Az egyik a középosztály formálódását vizsgálja Magyarországon a felső szellemi és az önálló rétegekbe való karriermobilitás tükrében, s azt találja, hogy az állami redisztribúció és a vállalkozásellenes gazdaságpolitika részleges csökkenésével a magyar társadalomszerkezetben a középosztályosodás már a rendszerváltás előtt, a korai nyolcvanas években megkezdődött (Róbert–de Graaf–Luijckx 1993). A másik tanulmány témája a családi háttér hatása a karriermobilitásra Magyarországon és Hollandiában. Ez az elemzés megerősítette azt a modernizációs és industrializációs hipotézist, hogy a származás szerepe csökken az iskolai és foglalkozási státusz megszerzésében (de Graaf–Luijckx–Róbert 1993).

A származásra és a teljesítményre vonatkozó hipotézisek a történeti periódusok és az életciklus vonatkozásában Magyarországon⁸

Tanulmányunkban periódus- és életkori hatásokat kívánunk egymástól elválasztani. Annak érdekében, hogy e hatások közötti viszonyt érzékeltessük, hét tízéves születési kohorszot választottunk ki. Az 1. táblázatban azt mutatjuk be, hogy ezek a kohorszok életkorukat tekintve hogyan kapcsolódnak a magyar gazdasági, politikai, társadalmi fejlődés néhány fontosabb történeti időpontjához.⁹

A periódushatásokat tekintve a foglalkozástörténetek által lefedett hét–nyolc évtizedben a magyar gazdaságfejlődés többször is megtört (a trinanoni békeszerződés, az 1929–33-as gazdasági válság, a második világháború), alapvetően mégis a

növekedés volt a jellemző trend (Berend–Szuhay 1975). Ez a tendencia a „hosszú” ötvenes évek során – az iparfejlesztés erőltetett és extenzív jellege, a mezőgazdaság több hullámban végrehajtott erőszakos kollektivizálása közepette – felgyorsult (Fazekas 1976), majd a hatvanas évek végétől, az új gazdasági mechanizmus bevezetése után, a hetvenes évek folyamán a gazdaság piaci elemek integrálásával, jellegzetes módon modernizálódott. A gazdaságfejlesztés a foglalkozás-szerkezet átalakulásával és a képzettségi szint növekedésével járt együtt. Az oktatás expanziója ebben az időszakban még a gazdasági fejlődésnél is egyenesvonalúbb felfelé ívelő trendet mutatott, a háború előtt, illetve után meglévő különféle jellegű beiskolázási korlátozások – *numerus clausus*, majd osztály szempontú diszkrimináció – ellenére (Andorka–Simkus 1983).

A nyolcvanas években megkezdődött a növekedési ütem csökkenése, a rendszerváltást követően pedig a több évtizedes gazdasági fejlődési trend egyértelmű töréséről, visszafordulásáról lehet beszélni. Társadalomszerkezeti, illetve munkaerőpiaci szempontból szintén a nyolcvanas évek jellemzője a második gazdaság kifejlődése (Gábor–Galasi 1981), az ebből való jövedelemszerzés általánossá válása (Kolosi 1987), a társadalom lényegi megkettőződése (Kolosi 1986; Szelényi I. 1986; Hankiss 1989). A rendszerváltás után, a kilencvenes években, a politikai intézményrendszer gyors átalakulása után világossá vált, hogy a gazdasági rendszer átalakítása sokkal hosszabb időt fog igénybe venni. Jellegzetes munkaerőpiaci folyamatok indultak el a privatizáció, a magánszektor növekedése, illetve a munkanélküliség megjelenése következtében. A spontán privatizáció révén a korábbi nagyvállalatok helyén megszorodtak a kisebb méretű gazdalkodó egységek, helyet kínálva egy új menedzseri rétegnek (Sági 1994a), a politikai pluralizálódás pedig szintén eddig nem létező pozíciókat teremtett egy új politikai vezető réteg számára. Az aktív keresők immár 10–11 százalékát kitevő önállóak egyik – kulturális, anyagi, szociális tőkét jól hasznosítani képes, illetve az önállóvá váláshoz szükséges habitussal, aspirációkkal rendelkező – része visszatér arról a „parkoló pályáról”, ahol a szocializmus évtizedeit töltötte (Szelényi I. 1988; Szelényi–Manchin 1988), a másik rész viszont a kisvállalkozáshoz kapcsolódó adminisztratív, adózási előnyöket kívánja kihasználni, avagy a munkanélküliség elől menekülve fog (kényszer)vállalkozásba (Czakó et al. 1995; Laky 1995).

Ezeknek az évtizedeknek az eseményei nyilvánvalóan eltérően befolyásolták a különböző kohorszok karrierútját, többek között annak függvényében is, hogy ezek a kohorszok mennyi idősek voltak az egyes történeti események bekövetkeztekor. Ez olvasható ki az 1. táblázatból. Az idősebb korcsoportok életpályáját nyilván befolyásolta még a gazdasági válság, a háború és némileg a szocializmus hatalomra jutása utáni politikai és gazdasági folyamatok is. A középső kohorszok mobilitási útját elsősorban az ötvenes–hatvanas évek eseményei határozták meg. A késő szocializmus válsága őket már kevéssé érintette. A fiatalabb kohorszok viszont gazdaságilag konszolidált és politikailag liberalizált viszonyok között indultak, s az ő

foglalkozástörténetükre mind a nyolcvanas, mind a kilencvenes évek gazdasági problémái rányomják a bélyegüket.

Mindezek alapján a származás, illetve a teljesítmény vonatkozásában a következő hipotéziseket fogalmazhatjuk meg:

1. A származás erősebben hat a státuszmegszerzésre az idősebb, mint a fiatalabb kohorszok esetében, az apa foglalkozásának hatása várhatóan csökken az évtizedek során a végbement modernizáció következtében. Pontosabban ez a hosszú távú csökkenő trend felerősödik a „hosszú ötvenes évek” időszakában a gazdasági fejlődés és a politikai intézkedések hatására, majd a származás hatása enyhén megnő a nyolcvanas évek végére a gazdasági helyzet és a munkaerőpiaci körülmények rosszabbodása miatt.

2. A teljesítmény erősebben hat a státuszmegszerzésre a fiatalabb, mint az idősebb kohorszok esetében, az iskola hatása várhatóan megnő az évtizedek során. A feltételezés tehát az, hogy a teljesítmény hatása többé-kevésbé a tükörképe a származás hatásának. A „hosszú ötvenes évek” időszakának gazdaságpolitikája következtében a teljesítmény hatása relatíve magas lesz abban az időszakban, de stabilizálódik vagy enyhén csökken ezután, a nyolcvanas évek stagnáló gazdasági és munkaerőpiaci körülményei között.

3. Az apa foglalkozása a foglalkozási karrierátmenetekre erősebben hat a foglalkozási pálya kezdetén, mivel a származás veszít a jelentőségéből az életkor növekedésével.

4. Az iskolázottság hatása a karrierátmenetekre növekvő a karrier kezdetén, de 35–40 éves kor után ez a hatás csökkenni kezd.

Az adatok és az elemzés módszere

Az elemzés négy adatbázis egységesített, *összevont adatállományán (pooled data file)* történik. Hármat ezek közül a Központi Statisztikai Hivatal vett fel 1973-ban, 1983-ban és 1992-ben (Andorka 1973; Kulcsár–Harcza 1983; Harcsa 1992), a negyedik pedig „A társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után” című nemzetközi összehasonlító kutatás (Szelényi–Treiman 1993) magyarországi adatai. A lekérdezés minden esetben standard kérdőívvel, kérdezőbiztosokkal történt. A teljes esetszám az adatfelvételek sorrendjében: 40 426, 32 301, 29 006 és 4977. A KSÍ adatfelvételei az azokat időben közvetlenül megelőző aktuális népszámlálás körzetszintű adataira épülő háztartásmintán történtek, és a kutatás során a kérdőíves felvétel a mintába került háztartások minden 14 éves vagy idősebb tagjára kiterjedt. Az 1993-as felvétel mintája rétegzett személyi minta, amely reprezentatív a 18 év feletti magyar népességre. Az itt bemutatott elemzésünkben csak a vizsgált időszakban 25 és 60 év közötti férfiak szerepelnek.

Az adatbázisban rendelkezésre állt a kérdezettek teljes foglalkozástörténete, mind a karrier során betöltött foglalkozási pozíciók, mind pedig a hozzájuk kapcsolódó évszámok, amelyek jelzik, adott foglalkozáshoz milyen hosszú időtartam (epi-

zód) tartozik. Minden foglalkozást részletes módon kódoltak, 1983-ban és azután a KSH-nál rendszeresített ún. FEOR kódrendszer szerint. A foglalkozási kódokat a nemzetközi ISCO kódrendszerre kódoltuk át, majd pedig az egyes ISCO kódszámokhoz egy nemzetközi társadalmi-gazdasági pontszámot (ISEI) rendeltünk, amely 0 és 100 közötti értéket vehet fel (Ganzeboom–de Graaf–Treiman 1992).

A teljes személyi adatbázist foglalkozási epizódokra bontottuk az eseménytörténeti elemzés igényének megfelelően, így a megfigyelési egység a személyről a foglalkozásra mint eseményre tevődött át, amelyhez meghatározott időtartam kapcsolódott. Ezzel egy ún. *person-period file*-t hoztunk létre, amely lehetővé teszi, hogy olyan összevont idősoros vizsgálati stratégiát (*pooled time series analysis*) alkalmazzunk, amelyet Sayrs (1989) javasolt.

Az adatbázisban a kért teljes iskolai pályafutása is rendelkezésre állt. Ez lehetővé tette, hogy az iskolázottságot mint *dinamikus mérést* hasznosítsuk, s minden egyes foglalkozási epizód elején külön kiszámítsuk. Az iskolai végzettséget az elvégzett osztályok számával mértük.

Az apa foglalkozása szintén minden foglalkozási epizód része volt, ez azonban egy állandó, *statikus mérést* jelentett, s a kért 14 éves korára vonatkozott. Az apa foglalkozását szintén az ISCO kódrendszerben, majd pedig a kódokhoz rendelt ISEI pontszámmal mértük.

A kutatás során először leíró elemzést végeztünk, amely tartalmazta:

1. a kért átlagos iskolázottsági szintjét, átlagos foglalkozási szintjét, az apa átlagos foglalkozási szintjét az egyes születési kohorszokban, a kiemelt történeti időpontokban;

2. az apa foglalkozása és a kért foglalkozása, illetve a kért iskolázottsága és foglalkozása közötti korrelációs kapcsolatot az egyes születési kohorszokban, a kiemelt történeti időpontokban.

Második lépésben a felfelé, illetve lefelé irányuló foglalkozási karrier tmenetekre vonatkozóan végeztünk eseménytörténeti elemzést, Allison (1984) diszkrét eseménytörténeti modelljét használva. A felfelé, illetve lefelé mobilitás mérésére dichotóm (0 vagy 1 értékű) változókat használtunk, amelyek azt jelölték, hogy az eseménytörténeti adatbázisban, a karrierút folyamán, az egymást követő foglalkozási epizódokba való átmenet alkalmával megváltozik-e a következő epizódhoz tartozó foglalkozás státuszértéke (ISEI) az előző epizódhoz képest. Kétféle – felfelé, illetve lefelé – mobilitást különböztettünk meg: a pontérték nagyobb (vagy kisebb), illetve a pontérték 5 *státuszponttal* nagyobb (vagy kisebb). Az így értelmezett dichotóm mobilitási változókat függő változónak tekintve logisztikus regressziós elemzést végeztünk, ahol is azt vizsgáltuk, hogy a – felfelé vagy lefelé irányuló – mobilitás mint esemény bekövetkezésére (MOB) hogyan hatnak a következő változók:

- az apa foglalkozása (származás) FISEI
- a kért iskolázottsága (teljesítmény) EDUC
- a munkaerőpiacra való belépés éve (periódushatás) YEAR
- a kért életkora (öregedési hatás) AGE

– a kért „utolsó” foglalkozása (LASTISEI).¹⁰

A modelleket három lépcsőben, hierarchikus módon becsültük a következő egyenletek alapján:

$$\begin{aligned}
 (1) \text{ Logit(MOB)} &= b_0 + b_1\text{YEAR} + b_2\text{YEAR}^2 + b_3\text{AGE} + b_4\text{AGE}^2 + e \\
 (2) \text{ Logit(MOB)} &= b_0 + b_1\text{YEAR} + b_2\text{YEAR}^2 + b_3\text{AGE} + b_4\text{AGE}^2 + \\
 &\quad b_5\text{FISEI} + b_6\text{EDUC} + b_7\text{LASTISEI} + e \\
 (3) \text{ Logit(MOB)} &= b_0 + b_1\text{YEAR} + b_2\text{YEAR}^2 + b_3\text{AGE} + b_4\text{AGE}^2 + \\
 &\quad b_5\text{FISEI} + b_6\text{EDUC} + b_7\text{LASTISEI} + \\
 &\quad b_8\text{FISEI*YEAR} + b_9\text{FISEI*YEAR}^2 + \\
 &\quad b_{10}\text{FISEI*AGE} + b_{11}\text{FISEI*AGE}^2 + \\
 &\quad b_{12}\text{EDUC*YEAR} + b_{13}\text{EDUC*YEAR}^2 + \\
 &\quad b_{14}\text{EDUC*AGE} + b_{15}\text{EDUC*AGE}^2 + e
 \end{aligned}$$

A modell tehát alapvetően a származás és a teljesítmény hatását vizsgálja a mobilitásra az életpálya során, figyelembe véve a történeti és az életkori különbségeket, valamint további kontroll-változóként a mindenkori, szintén dinamikusan változó foglalkozási státuszt. A (1) modell csak a periódus és az életkori hatás szerepét vizsgálja a felfelé, illetve lefelé mobilitásban. A modell sajátossága, hogy e hatások esetében *nemcsak lineáris kapcsolatot* tételeztünk fel, ezért szerepel a modellekben a történeti év és az életkor négyzete is. A (2) modell már számol a történeti és életkori hatások mellett a származásnak és a teljesítménynek a mobilitásra gyakorolt hatásával (és tartalmazza a kontroll-funkciót betöltő „utolsó” foglalkozást is). Végül a származás és a teljesítmény hatásának változásával kapcsolatos hipotéziseink teszteléséhez a modellben figyelembe kellett venni az apa foglalkozása és az iskolázottság *interakcióját* a történeti idővel és az egyéni életkorral. Ezt tartalmazza a (3) modell.

Leíró jellegű eredmények (2–6. táblázat)

A képzettség és a foglalkozás terén egyaránt időben növekvő trendre számítunk. Mind a periódus, mind az életkori hatások ugyanabba az irányba mutatnak, az iskolázottság és a foglalkozási státusz is várhatóan növekszik egy korábbi időszakról egy későbbi időszakra felé, illetve a fiatalabb életkortól az idősebb életkor felé haladva. Ezeket a hatásokat az 1. táblázatban bemutatott kohorszbontás, illetve történeti időpontok metszetében vizsgáljuk. A 2–6. táblázatok vízszintes számsorai ennek megfelelően a kohorszokon belüli életkori hatásokat, a számszlopok pedig az – egyes történeti időpontokhoz tartozó – kohorszhatásokat tükrözik.

Az iskolázottságra vonatkozó 2. táblázat esetében a legidősebb kohorsz átlaga 1933-ban 8,21, a legfiatalabb kohorsz átlaga 1990-ben 10,56. A kohorszonként tapasztalható növekedési trend (a táblázat soraiban) mérsékelt, hiszen bizonyos életkor után a képzettség általában már nem nő. Mégis valamivel erősebb növekedés tapasztalható az 1919–1928 között született kohorsz életpályája esetében az 1949

és 1973 közötti szakaszban, valamint az 1929–1938 között született kohorsz életpályája esetében az 1956 és 1983 közötti szakaszban. Ez valószínűleg az esti és levelező képzés hatása, amely az iskolarendszerben lényeges szerepet játszott, s amelyből különösen az említett korcsoportok számára származott előny (Kolosi-Róbert 1985). A periódushatások (a táblázat oszlopaiban) erősebbek, jelezve, hogy a fiatalabb kohorszoknál az átlagos iskolázottsági szint magasabb. Ez az eredmény egybevág a korábbi hazai iskolai mobilitási kutatások eredményeivel (Andorka és Simkus 1983; Róbert 1991).

A foglalkozási státuszra vonatkozó 3. táblázatban a társadalmi-gazdasági pontszám átlagos változása az iskolázottsághoz hasonló trendet mutat. A legidősebb kohorsz átlaga 1933-ban 29,75, miközben a legfiatalabb kohorsz átlaga 1990-ben 35,78. Az öregedési hatás erősebbnek tűnik 1949 után az 1919–1928 között született, valamint a későbbi kohorszokban. Ez azt jelzi, hogy az iparosodási folyamat erősebb kohorszokon belüli változásokat eredményezhet, felerősítheti az öregedési hatást. A periódushatások 1956 és 1973 között jelentősebbek, amikor több strukturális változás játszódott le a magyar társadalomban. Ez a folyamat csökkenni kezdett 1983-ra és 1990-re, sőt a lineáris trend meg is törik az 1949 és 1958 között, valamint az 1959 és 1968 között született kohorszoknál.

Az apa foglalkozási státusza esetében, a 4. táblázatban, nem tapasztalunk érdemi öregedési hatást, hiszen itt nem dinamikus információról van szó, az apa foglalkozására csak egy adattal rendelkezünk, a kérdezett 14 éves korából. A periódushatások esetében viszont a kérdezetthez hasonló strukturális növekedés figyelhető meg az apánál is. Ez inkább jellemző 1968 után, amikor az apai generációban már megjelennek azok a személyek, akikre hatottak a második világháború utáni iparosodási és modernizációs folyamatok. Az apa társadalmi-gazdasági pontszáma majdnem azonos a legidősebb kohorszoknál 1933-ban és a legfiatalabb kohorszoknál 1962-ben (28,14, illetve 28,90), de a növekvő trend megjelenik a későbbi történelmi időszakban, s az átlagos pontszám 34,11 a legfiatalabb kohorszoknál 1990-ben.

A kép jóval összetettebb, amikor a korrelációk trendjeit vizsgáljuk. Összhangban korábbi érvelésünkkel, itt eltérő periódus- és életkori trendeket várunk. A korreláció a származás és a foglalkozás, valamint a képzettség és a foglalkozás között csökkenni fog, ahogy az emberek öregednek. A korreláció az apa és a kérdezett foglalkozása között a fiatalabb kohorszok esetében alacsonyabb lesz, mint az idősebbek esetében, összhangban az iparosodási hipotézissel, miközben a korreláció az iskolázottság és a foglalkozás között magasabb lesz a fiatalabb kohorszoknál, mint az idősebbeknél.

A várt csökkenő tendencia az apa és a kérdezett foglalkozása között, az 5. táblázatban, kohorszperspektívában jelen van. A legmagasabb együttthatót (.58) a legidősebb korcsoport esetében, 1933-ban kapjuk, miközben a számok jóval alacsonyabbak (.30 és .40 közöttiek) 1983-ban vagy 1990-ben. Ez a magyar társadalom fokozatos nyitottabbá válását jelzi, összhangban korábbi elemzésünkkel

(Ganzeboom–Luijckx–Róbert 1991). Fontos megjegyezni, hogy ez a folyamat nem csak 1949 után, hanem már a két világháború között megkezdődött.

Az öregedési hatást tekintve váratlan trend mutatkozik az iskolázottság és a foglalkozás korrelációjában, a 6. táblázatban, az 1919 és 1928 között, valamint az 1929 és 1938 között született kohorszoknál: a korrelációs együttthatók a későbbi évekre vonatkozóan magasabbak, mint a korábbi történelmi dátumok esetében. Ez valószínűleg annak a következménye, hogy az iskolázottság a státuszmegszerzés szempontjából különösen fontossá vált Magyarországon a szocializmus évtizedei alatt (Róbert 1984; Ganzeboom–de Graaf–Róbert 1990).

A másik várt tendencia, a korreláció növekedése az iskolázottság és a foglalkozás között jelen van a középső kohorszok esetében 1956-ban és 1962-ben, valamint a teljes kohorszperspektívában 1968-ban és 1973-ban. Ez az eredmény hihető, mivel az iparosodási folyamat főleg ezeket a kohorszokat, illetve periódusokat érintette. Azonban nem látható a tendencia folytatása 1983-ban, s főleg 1990-ben. Ez utóbbi évre már egyértelműen csökkenő a trend az iskolázottság és a foglalkozás korrelációjában. Sőt, az apa és a kérdezett foglalkozásának korrelációja szintén láthatóan megtörik 1990-ben (.35, illetve .40 a két legfiatalabb korcsoportnál).

A karrierátmenetek eseménytörténelmi elemzésének eredményei (7–8. táblázat)

Az eseménytörténelmi elemzést az 1920 és 1991 közötti időszakra (71 év) végeztük el, és azoknak a férfiaknak a karrierátmeneteit vizsgáltuk, akik 25 és 60 év közöttiek voltak ebben az időszakban. Mint említettük, a személyi adatbázist foglalkozási epizódokra bontottuk, a foglalkozás lett a megfigyelési egység az adatbázisban. A 25–60 év közötti férfiak esetében a 71 éves időtartam során 713 641 megfigyelés (foglalkozási epizód) adódott. Az egymást követő foglalkozási epizódok között négyféle lehetséges mobilitási eseményt különböztettünk meg:

1. bármiféle felfelé mobilitás (18 130 esemény)
2. 5 státuszpont feletti felfelé mobilitás (13 229 esemény)
3. bármiféle lefelé mobilitás (16 368 esemény)
4. 5 státuszpont feletti lefelé mobilitás (11 560 esemény).

Mind a négyféle esemény bekövetkezésére vonatkozóan egyenként három logisztikus regressziós modellt illesztettünk az adatokra. Az elsőben csak a történelmi és életkori hatásokkal magyaráztuk a mobilitási eseményt; a másodikban ehhez hozzáadtuk a származás és a teljesítmény hatását (és figyelembe vettük az „utolsó” foglalkozást is); a harmadik modell pedig tartalmazta az időbeli változásokat befolyásoló interakciós hatásokat.

A felfelé mobilitásra vonatkozó eredményeket a 7. táblázat mutatja.

1. Ha csak az 1. modellben szereplő történelmi (periódus-) és életkori hatásokat tekintjük, a kor tekintetében lineárisan csökkenő hatást találunk: a felfelé mobilitás

esélye csökken az életkor növekedésével. A történeti hatás fordított U görbét formáz, a felfelé mobilitás esélye előbb növekedett az 1920 és 1991 közötti időszakban, majd egy idő után ez a trend csökkenni kezdett (a lineáris hatás pozitív, a négyzetes hatás negatív).

2. A 2. modellben szignifikáns pozitív hatást találunk mind a származás, mind a teljesítmény esetében. Eszerint a kedvezőbb származás és a magasabb iskolázottság egyaránt növeli a felfelé mobilitás esélyét, emellett változatlanul számolunk a történeti (periódus-) és az életkori hatással is. Az „utolsó” foglalkozás kontroll-hatása negatív: aki már magas státuszú foglalkozást tölt be, annak az esélye kisebb a további felfelé mobilitásra.

3. Az interakciós hatások hozzáadásával, a 3. modellben, megítélhetjük a származás és a teljesítmény hatásának történeti és életkori változására vonatkozó hipotézisek érvényességét a felfelé mobilitás esetében. A történeti idő tekintetében a becslések szignifikáns hatást jeleznek, különösen az apa foglalkozása és kisebb mértékben a kérdezett iskolázottsága terén. Összhangban a hipotézissel az apa foglalkozásának hatása 1920 és 1991 között a felfelé mobilitás esélyére csökkenő trendet mutat. Az egyszerű felfelé mobilitás esetében az év négyzetével való interakció pozitív, tehát a hatás U alakú görbét formáz, a származás fontossága visszatér a vizsgált időszak vége felé. A minősített (5 státuszpont feletti) felfelé mobilitás esetében viszont mindkét interakciós hatás negatív. Szintén a hipotézisnek megfelelően az iskolázottság és az év közti interakciók – ahol statisztikailag szignifikánsak – pozitívak, tehát a teljesítmény 1920 és 1991 között egyre fontosabb lesz a felfelé mobilitás esélyét tekintve.

Az egyéni életkorral való interakciók esetében az iskolázottság hatása nem mutat szignifikáns változást, az apa foglalkozása viszont ebben a tekintetben is U formájú hatást mutat, ami az életpálya során előbb csökken, majd visszafordul, (a korral való interakció negatív, a kor négyzetével való interakció viszont pozitív). Az apa foglalkozása és a kor közötti interakciós hatások, bár statisztikailag szignifikánsak, valójában meglehetősen gyengék.

A lefelé mobilitásra vonatkozó eredményeket ezután a 8. táblázat mutatja.

1. Ismét csak a történeti (periódus-) és az életkori hatásokat tekintve, az 1. modellben a lefelé mobilitás esélye az életkor növekedésével csökken, de ez a csökkenő trend bizonyos életkor után már lassul (a lineáris hatás negatív, de a négyzetes hatás pozitív). A történeti hatás a felfelé mobilitáshoz hasonlóan fordított U formát ölt, a lefelé mobilitás 1920 és 1991 között előbb nő (pozitív lineáris hatás), majd ez a tendencia csökken (negatív négyzetes hatás).

2. A 2. modellben mind a származás, mind a teljesítmény szignifikáns negatív hatást mutat, itt számításba véve a történeti (periódus) és az életkori hatást is. Ez az eredmény nyilvánvaló: minél kedvezőbb a származási háttér, és minél magasabb az iskolázottság, annál kisebb a lefelé mobilitás esélye az életút során. Az „utolsó” foglalkozás kontroll-hatása természetesen pozitív, vagyis minél magasabb ez a foglalkozás, annál nagyobb az esély a lefelé mobilitásra.

3. Ismét a 3. modellben szereplő interakciós hatások mutatják meg, hogy a származás és a teljesítmény hatása hogyan változik a lefelé mobilitásra a történeti és az egyéni időben. Az eredmények csak az iskolázottság esetében mutatnak szignifikáns időbeli változásokat, az apa foglalkozása esetében viszont nem. Az iskolázottság hatása 1920 és 1991 között U alakú görbét mutat, előbb csökkenő tendencia mutatkozik (negatív interakciós hatás az évvel), az alacsonyabb iskolázottság hatása a lefelé mobilitás esélyére csökken, majd ez a trend gyengül, és az alacsonyabb iskolázottság megint növeli a lefelé mobilitás valószínűségét (pozitív interakciós hatás az év négyzetével). A történeti trend szerint tehát akik nem érnek el egy megfelelő végzettségi szintet, azok egy idő után újra nagyobb eséllyel süllyednek lefelé foglalkozási státuszukat tekintve.

Az életkori hatás tekintetében az eredmények világosak és egybevágnak a hipotézissel. A becslések, ahol statisztikailag szignifikánsak, csökkenő trendet jeleznek (negatív interakciós hatások) mind az iskolázottság, mind az apa foglalkozása esetében (az utóbbi csak az 5 státuszpont feletti lefelé mobilitásra áll fenn). Ahogy tehát az emberek idősebbé válnak, a származás, illetve az iskolázottság egyre kevésbé befolyásolja a lefelé mobilitás esélyét. Ezek a trendek sem lineárisak (a kor négyzetével való interakciók mutatnak szignifikáns hatást), vagyis a csökkenő trend bizonyos életkor után meredekebb lesz.

Összességében az eseménytörténeti elemzés eredményei összhangban vannak a hipotézisekkel. A történeti tendenciák előbb a mobilitás valószínűségének növekedését mutatják, majd pedig ezt csökkenés váltja fel. Az életkor növekedése a mobilitás csökkenését eredményezi, az idősebb férfiak esélye kisebb a mobilitásra. A felfelé mobilitást a származás és a képzettség pozitívan, a lefelé mobilitást ugyan ezek negatívan befolyásolják. A felfelé mobilitásra vonatkozóan a történeti trendek egybevágnak az iparosodási elmélet állításával: a teljesítmény hatása nő, a származásé viszont csökken időben. A lefelé mobilitás esetében az iskolázottság hatásának történeti trendje U görbe alakú, miközben az apa foglalkozásának hatása nem mutat szignifikáns változást. A korral való interakciók csökkenő trendet mutatnak, mind a származás, mind a teljesítmény hatása kisebb lesz az életkor növekedésével. (Ez az összefüggés gyengébb a felfelé mobilitás esetében.)

Következtetések

Az elemzés célja a státuszmegszerzés folyamatának vizsgálata volt Magyarországon, hosszabb történeti távlatban. Négy nagy volumenű reprezentatív adatbázis alapján mintegy 30 000 férfi foglalkozási történetét elemeztük. A státuszmegszerzési folyamat két meghatározójára koncentráltunk: a származásra és a teljesítményre, amelyeket az apa foglalkozásával és a kérdezett iskolázottságával mértünk. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogyan változik a két tényező hatása a történeti időben és az egyéni életút során. Egyik fő hipotézisünk az iparosodási elméleten alapult, feltételeztük, hogy a teljesítmény hatása növekszik, a származásé viszont csökken

időben. A másik, az életciklus-elméleten alapuló hipotézisünk szerint az iskolai és a származásnak tulajdonított érdemeket fokozatosan felváltják más képességek és tökékek, amelyeket az emberek életútjuk során gyűjtenek, ahogy öregszenek.

A kutatási problémát két lépésben közelítettük meg. Először leíró statisztikákat mutattunk be, az átlagos iskolázottsági szint, foglalkozási státusz és származási háttér változását, valamint az iskola és a foglalkozás, az apa foglalkozása és a kérdezett foglalkozása közti korrelációt, meghatározott történeti évekre, születési kohorszok szerint. Ezután logisztikus regresszióval vizsgáltuk a felfelé és lefelé mobilitást az életpálya során, figyelembe véve a történeti (periódus-) és életkori hatásokat, az iskolázottság és a származás hatását, valamint ezen hatások változását a történeti időben és a növekvő életkor során.

Mind a leíró statisztikák, mind az oksági modellek alapvetően megerősítették a hipotéziseket. Az iskolázottság és az apa foglalkozásának hatása az életkor növekedésével csökkenő trendet mutat, ezek a tényezők az életpálya során egyre kisebb szerepet játszanak a státuszmegszerzés folyamatában.

Adataink megerősítik az iparosodási hipotézist is, mégis szükségesnek tartjuk, hogy az iparosodási elméleten alapuló eredményekkel részletesebben foglalkozzunk. A teljesítmény növekvő trendjét és a származás csökkenő trendjét, amelyekre számítottunk, sikerült kimutatnunk az adatokból. Ugyanakkor egyik tendencia sem lineáris, bizonyos visszafordulás volt tapasztalható a trendekben. Tekintve a nyolcvanas évek második felétől kezdve Magyarországon kialakult gazdasági helyzetet, amikor a gazdaság teljesítménye hanyatlani kezdett, s főleg az 1990 utáni időszakot, amikor a GDP, a fogyasztás, illetve az ipari termelés indexei csökkenővé váltak (Ehrlich és Révész 1994), eredményeinket nem tekinthetjük az elmélet cáfolatának. Éppen ellenkezőleg, ezek az eredmények még inkább támogatják az iparosodási elméletet, hiszen ebben az esetben, nevezetesen Magyarországon az elmúlt tíz évben, az iparosodás és a modernizációs folyamatok romlani kezdtek egy társadalomban, és ennek hatására a teljesítmény szerepe is csökkeni, a származás szerepe pedig növekedni kezdett a mobilitási folyamatban.

Kutatásunk lényege az volt, hogy a státuszmegszerzés folyamatával kapcsolatos változások tendenciáit kerestük, és az, hogy nem csupán lineáris trendekre szorítkoztunk. Már az is fontos eredmény, hogy sikerült tendenciákat megállapítani a társadalmi mobilitás magyarországi fejlődése tekintetében a vizsgált évtizedek során. Számos esetben éppen a nem lineáris trendek bizonyultak statisztikailag szignifikánsnak. Azt is meg kell említenünk, hogy a trendek módosulásai mely időszakokra esnek. Feltételezhető lenne, hogy 1945 vagy 1949 (esetleg 1956) legyen ilyen fordulópont. Azonban nem ezek a dátumok tűntek a leglényegesebbeknek a státuszmegszerzésre vonatkozó tendenciák változásakor. A hatvanas évek vége (1968) fontosabbnak tűnik, és a nyolcvanas évek a másik említésre méltó időszak. Úgy tűnik, sem a háború vége, sem a szocialista hatalomátvétel, sem a legutóbbi rendszerváltás nem befolyásolta olyan mértékben a státuszmegszerzés trendjeit, mint az

1968 után bevezetett gazdasági reformok, vagy a gazdasági teljesítmény csökkenése a nyolcvanas évektől.

Sajnálatos egyébként, hogy még az 1992-es és 1993-as adatok sem kínáltak elég lehetőséget arra, hogy a legújabb fejleményeket elemezhessük a magyar társadalomban. Csak remélhetjük, hogy a még frissebb adatok lehetővé teszik majd, hogy eredményeinket tovább aktualizáljuk. Arra számítottunk, hogy a visszaforduló tendenciák csak átmenetiek, mivel Magyarország gazdasága néhány éven belül növekedésnek indul, az iparosodás és a modernizáció üteme ismét nőni fog, s ez a státuszmegszerzés folyamatában kedvező változást eredményez.

De nem használtunk ki még minden lehetőséget a jelen adatbázis esetében sem. Modelljeinket javíthatnánk és eredményeinket pontosabbá tehetnénk, ha az adatbázis foglalkozási epizódokra bontása helyett a származás és a teljesítmény hatását éves vagy ötéves bázison vizsgálnánk, tehát megkísérelnénk egy, a jelenleginél finomabb szerkezetű képet rajzolni a folyamatokról. Mivel az itt használt négy adatbázis nem panelrendszerű felvételeken alapszik, szükségesnek tűnik majd egy olyan módszertani ellenőrzés elvégzése is, amely választ ad arra, hogy mutatkozik-e az adatokban valamilyen *survey-hatás*, mennyiben tekinthetők valóban azonosnak – az öregedés különbségét leszámítva – azok a kohorszok, amelyek mindegyik felvételben reprezentálva vannak. A jövőben ezenkívül további dinamikus modelleket kívánunk kidolgozni, s az eseménytörténeti elemzést abba az irányba folytatni, hogy megvizsgáljuk a belépés és kilépés trendjeit olyan foglalkozási csoportoknál, mint a vezetők, az értelmiségiek, az önálló kisiparosok és kiskereskedők, a szakmunkások, a mezőgazdasági fizikaiak. A rendszerváltáshoz kapcsolódóan rendelkezünk bizonyos ismeretekkel az elmúlt évek karriermobilitási folyamatairól, különösen a vezetővé válás, illetve az önállósá válás tekintetében (Kolosi-Róbert 1994; Sági 1994b; Bukodi 1995), de ezek az elemzések lényegében megmaradtak leíró szinten. A jövőbeni elemzések még pontosabb képet nyújtanának a származás és a teljesítmény változó szerepéről a státuszmegszerzés magyarországi folyamatában, történeti és életkori távlatban.

Jegyzetek

¹ Ebben a tanulmányban az iparosodási elmélet keretein belül maradunk, s nem vizsgáljuk, hogyan hat a társadalmi háttér az iskolai végzettségre. Erre vonatkozóan lásd Ferge 1980; Andorka-Simkus 1983; Róbert 1991; Szelényi Sz. 1993.

² Az eseménytörténeti módszer a kvantitatív életútelemzés módszere, amit itt foglalkozástörténeti elemzésre alkalmazunk. A foglalkozási karrier során minden egyes foglalkozás egy-egy élet-eseménynek fogható fel, s minden életeseményhez egy-egy időtartam (epizód) rendelhető. Az életútkutatásról magyar nyelven bővebben lásd a *Replika* 1993. 9–10. számában olvasható tanulmányokat, illetve a téma ott mellékelt válogatott bibliográfiáját. A legjelentősebb angol nyelvű irodalom: Blossfeld-Hamerle-Mayer 1989.

- ³ Az ISA-paradigma a mobilitáskutatások első generációjához kapcsolódó elemzési eljárások együttese, nemzetközi megállapodás arra vonatkozóan, hogy milyen azonos módszerrel vizsgálják a kutatók a mobilitási keresztábrákat (részletesebben lásd Andorka 1982).
- ⁴ A KSH-ban megjelenés alatt áll a *Társadalomstatistikai füzetek* 15. száma, amely a nemzedéken belüli mobilitás alakulásának néhány további vonásával részletesebben is foglalkozik, szintén az 1992-es adatok alapján (Bukodi 1995).
- ⁵ A mobilitáskutatások frissebb irodalmában nagy súllyal szerepel az abszolút és relatív mobilitási arányszámok (más megfogalmazásban a mobilitás *fenotipikus* és *genotipikus* szintjének) szétválasztása. Itt lényegében a mobilitási adatok olyan elemzéséről van szó – általában loglineáris módszerrel –, amely a strukturális hatásokat kiszűri, s a cirkuláris mobilitásra koncentrálna (lásd Featherman, Jones és Hauser 1975; Erikson és Goldthorpe 1992; illetve Andorka 1986.)
- ⁶ Terjedelmi okok miatt nem térünk ki arra a közgazdasági jellegű irodalomra, amely a munkaerő-mobilitással, illetve a szélesebb értelemben vett munkaerőpiaci mozgásokkal foglalkozik (pl. Galasi 1982).
- ⁷ A programot Karl Ulrich Mayer (Max Planck Intézet, Berlin) vezette, és részben a European Science Foundation támogatta.
- ⁸ A tanulmány angol nyelvű változatában hosszabban foglalkozunk a magyar gazdaság- és társadalomtörténet fejlődésével. Az ehhez a részhez kapcsolódó hivatkozások esetében helyenként megtartottuk a magyar szerzők angol nyelvű publikációit, amelyekre a külföldi olvasókra tekintettel hivatkozunk.
- ⁹ Az adatok tízéves kohorszokra bontása természetesen a folyamatoknak csak egy durva közelítését teszi lehetővé. Ehhez az eljáráshoz a leíró táblázatok esetében fordulunk, leginkább technikai adatközlési okok miatt. Az eseménytörténeti elemzésben részletesebben bontott adatokkal dolgozunk majd.
- ¹⁰ A kérdéses „utolsó” foglalkozása az a foglalkozás, amelyet a kérdéses minden egyes foglalkozási epizódban a következő epizóddhoz viszonyítva utoljára betölt. Ez tehát szűkebben dinamikus mérés. Minél magasabb a foglalkozás státuszértéke, relatíve annál kisebb a valószínűsége a felfelé mobilitásnak, annak, hogy a következő foglalkozási epizódban még magasabb státuszértékű lesz a kérdéses foglalkozása (*ceiling effect*); illetve minél alacsonyabb a foglalkozás státuszértéke, relatíve annál kisebb a valószínűsége a lefelé mobilitásnak, annak, hogy a következő foglalkozási epizódban még alacsonyabb státuszértékű lesz a kérdéses foglalkozása (*bottom effect*).

Hivatkozások

- Andorka Rudolf 1973. *Az 1973. évi társadalmi mobilitás és élettörténeti felvétel.* (Számítógépes adatbázis.) Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest: Gondolat
- 1983. Age, Cohort and Historical Factors Influencing Inter- and Intragenerational Social Mobility of Men and Women in Hungary. In: Donald J. Treiman–Robert V. Robinson (eds.) *Research In Social Stratification and Mobility.* Volume 1. Greenwich: JAI Press Inc.
- 1995. (1990) Half a Century of Trends in Social Mobility in Hungary. In: Jules L. Peschar (ed.) *Social Reproduction in Eastern and Western Europe.* Groningen: Univ. of Groningen

- [Magyarul: A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In: Andorka Rudolf, Stefan Hradil–Jules L. Peschar (szerk.) *Társadalmi rétegződés.* Budapest: Aula]
- Andorka Rudolf–Albert Simkus 1983. Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle*, 6, 592–611.
- Andorka Rudolf–Krzysztof Zagorski 1980. *Socio-Occupational Mobility in Hungary and Poland.* Warsaw: Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences
- Becker, Gary S. 1975. *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education.* Chicago: The University of Chicago Press
- Berend T. Iván–Szuhaý Miklós 1975. *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Budapest: Kossuth és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Blau, Peter M.–Otis D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure.* New York: Wiley
- Blossfeld, Hans-Peter–Alfred Hamerle–Karl Ulrich Mayer 1989. *Event History Analysis. Statistical Theory and Application.* Hillsdale NJ.: Erlbaum
- Bukodi Erzsébet 1995. *A nemzedéken belüli mobilitás alakulása.* Budapest: KSH
- Bukodi Erzsébet–Harcsa István–Reisz László 1994. *Társadalmi tagozódás és mobilitás. Az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján.* Társadalomstatistikai Közlemények. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Collins, Randall 1979. *The Credential Society.* New York: Academic Press
- Czakó Ágnes–Kuczi Tibor–Lengyel György–Vajda Ágnes 1995. A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle*, 4, 399–419.
- De Graaf, Paul M.–Ruud Luijkx–Róbert Péter 1993. *Family Background and Career Mobility: Status Attainment over the Life-Course in Hungary and the Netherlands.* Előadás az ISA RC 28 Társadalmi rétegződés szekció konferenciáján, Trondheim, Norvégia, május 20–22.
- DiPrete, Thomas A.–David B. Grusky 1990. Structure and Trend in the Process of Stratification for American Men and Women. *American Journal of Sociology*, 96, 107–143.
- Ehrlich Éva–Révész Gábor 1994. Várakozások és valóság. (Folyamatok 1989 és 1993 között.) *Közgazdasági Szemle*, 3, 192–213.
- Erikson, Robert–John H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux.* Oxford: Clarendon Press
- Fazekas Béla 1976. *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon.* Budapest: Kossuth
- Featherman, David L.–Frank L. Jones–Robert Hauser 1975. Assumptions of Social Mobility Research in the U.S.: The Case of Occupational Status. *Social Science Research*, 4.
- Ferge Zsuzsa 1973. *Társadalmunk rétegződése.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- 1980. A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In: *Társadalompolitikai tanulmányok.* Budapest: Gondolat
- Gábor R. István–Galasi Péter 1981. *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Galasi Péter (szerk.) 1982. *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Ganzeboom, Harry B. G.–Paul M. de Graaf–Róbert Péter 1990. Reproduction Theory on Socialist Ground: Intergenerational Transmission of Inequalities in Hungary. In: Arne L. Kalleberg (ed.) *Research in Social Stratification and Mobility.* Volume 9. Greenwich: JAI Press Inc.
- Ganzeboom, Harry B. G.–Ruud Luijkx–Róbert Péter. 1991. *Trends in Intergenerational Occupational Mobility in Hungary between 1930 and 1989.* Department of Sociology, Tilburg University, Working Paper Series 58.
- Ganzeboom, Harry B. G.–Paul M. de Graaf–Donald J. Treiman 1992. A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. *Social Science Research*, 21, 1–56.
- Hankiss Elemér 1989. *Kelet-európai alternatívák.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Harcsa István 1992. *Az 1992. évi társadalmi mobilitás és élettörténeti felvétel.* (Számítógépes adatbázis.) Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Harcsa István–Kulcsár Rózsa 1986. A társadalmi mobilitás főbb jellemzői a nyolcvanas években. *Statisztikai Szemle*, 8–9, 836–850.

Kolosi Tamás 1986. Strukturális csoportok és a reform. *Valóság*, 7, 19–32.

– 1987. *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat

Kolosi Tamás–Jules Peschar–Róbert Péter 1986. A reprodukció redukciója? Magyar–holland összehasonlító vizsgálat a társadalmi származásnak és az iskolai végzettségnek a foglalkozási pozícióra gyakorolt hatásáról. *Szociológia*, 3–4, 307–324.

Kolosi Tamás–Róbert Péter 1985. Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. *Magyar Tudomány*, 3, 178–191.

– – 1994. A rendszerváltás társadalmi hatásai. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1994*. Budapest: TÁRKI

Kulcsár Rózsa 1981. A nemzedéken belüli mobilitás rétegenként. *Statisztikai Szemle*, 1, 43–54.

Kulcsár Rózsa–Harcsa István 1983. *Az 1983. évi társadalmi mobilitás és élettörténeti felvétel*. (Számítógépes adatbázis.) Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Laky Teréz 1995. A magángazdaság kialakulása és a foglalkoztatottság. *Közgazdasági Szemle*, 7–8, 685–709.

Petersen, Trond 1988. Analyzing Change over Time in a Continuous Dependent Variable. Specification and Estimation of Continuous State Space Hazard Rate Models. In: Clifford C. Clogg (ed.), *Sociological Methodology*, 18, 137–164.

Róbert Péter 1984. A társadalmi mobilitás többdimenziós megközelítése. *Statisztikai Szemle*, 12, 1225–1240.

– 1991. Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolázottsági esélyek változása az 1980-as évek végéig. *Szociológiai Szemle*, 1, 59–84.

Róbert Péter–Paul M. de Graaf–Ruud Luijckx 1993. *Career Mobility in Socialist Societies: The Case of Hungary*. Előadás a „European Society or European Societies? Life Courses and Social Inequalities” című konferencián, Schloss Ringberg (Bavaria), Németország, november 22–26.

Róbert Péter–Sik Endre 1989. „Gaps” in the labour market. In: Horváth Tamás és Sziráczy György (eds.) *Flexibility and rigidity in the labour market in Hungary*. Geneva: ILO International Institute for Labour Studies, Research Series, 90.

Sági Matild 1994a. Managerek. Az új gazdasági elit rekrutációja. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1994*. Budapest: TÁRKI

– 1994b. Karrier mobilitás a rendszerváltás körül. In: Tóth István György (szerk.): *Társadalmi átalakulás 1992–1994*. MHP Műhelytanulmányok 5. Budapest: BKE Szociológia Tanszék–TÁRKI–KSH

Sayrs, Lois W. 1989. *Pooled Time Series Analysis*. London: Sage Publications

Simkus, Albert 1981. *Historical Changes in Occupational Inheritance under Socialism: Hungary 1930–1973*. In: Donald J. Treiman–Robert V. Robinson (eds.) *Research in Social Stratification and Mobility*. Volume 1. Greenwich: JAI Press Inc.

– 1982. Comparative Stratification and Mobility. In: J. M. Ammer–R. S. Marsh (eds.) *Comparative Sociological Research in the 1960s and 1970s*. Leyden: Brill

Szelényi Iván 1986. The Prospects and Limits of the East European New Class Project – Auto-Critical Reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*, (15) 2, 103–144. (Magyarul: In: Új osztály, állam, politika. 1990. Budapest: Európa)

– 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: The University of Wisconsin Press

Szelényi Iván–Manchin Róbert 1988. Megszakított polgárosodás. (A társadalmi háttér és az élettörténet hatása a családi vállalkozások újramegjelenésére a szocialista Magyarországon.) *Szociológia*, 2, 121–152.

Szelényi Iván–Donald J. Treiman 1993. *Social Stratification in Eastern Europe after 1989. General Population Survey*. (Számítógépes adatbázis.) Los Angeles: UCLA, Department of Sociology

Szelényi Szonja 1993. Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2, 71–92.

Treiman, Donald J. 1970. Industrialization and Social Stratification. In: Edward O. Laumann (ed.) *Social Stratification, Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs-Merill

Treiman, Donald J.–Kam-Bor Yip 1989. Educational and Occupational Attainment in 21 Countries. In: Melvin L. Kohn (ed.) *Cross-National Research in Sociology*. Newbury Park: Sage

Wong, Raymond Sin-Kwok–Robert M. Hauser 1992. Trends in Occupational Mobility in Hungary under Socialism. *Social Science Research*, 21, 419–444.

Táblázatok

1. táblázat

A születési kohorszok, az életkori és a kiválasztott történeti időszakok összefüggése

Történeti időszak	1933	1941	1945	1949	1956	1962	1968	1973	1983	1990
Születési év										
1899–1908	25–34	33–42	37–46	41–50	48–57	54–63				
1909–1918	15–24	23–32	27–36	31–40	38–47	44–53	50–59	55–64		
1919–1928		13–22	17–26	21–30	28–37	34–43	40–49	45–54	55–64	
1929–1938				11–20	18–27	24–33	30–39	35–44	45–54	52–61
1939–1948						14–23	20–29	25–34	35–44	42–51
1949–1958							10–19	15–24	25–34	32–41
1959–1968									15–24	22–31

2. táblázat

A férfiak átlagos iskolázottsági szintje születési kohorszok szerint, a történeti években

Történeti időszak	1933	1941	1945	1949	1956	1962	1968	1973	1983	1990
Születési év										
1899–1908	8.21	8.22	8.22	8.22	8.23	8.25	8.16			
1909–1918		8.37	8.42	8.43	8.45	8.48	8.49	8.64		
1919–1928			8.48	8.55	8.70	8.77	8.86	8.91	9.16	
1929–1938					8.93	8.97	9.09	9.15	9.31	9.32
1939–1948							9.47	9.86	10.20	10.26
1949–1958									10.38	10.48
1959–1968										10.56

Összevont adatbázis, 1973–1993

3. táblázat

A férfiak átlagos foglalkozási státusza (ISEI) születési kohorszok szerint, a történeti években

Történeti időszak	1933	1941	1945	1949	1956	1962	1968	1973	1983	1990
Születési év										
1899–1908	29.75	31.44	32.20	31.84	31.44	29.16	29.46			
1909–1918		32.08	33.51	32.77	33.00	31.85	32.03	33.40		
1919–1928			33.85	32.18	34.16	34.03	34.58	34.80	34.46	
1929–1938					33.71	33.94	34.83	35.28	35.17	35.90
1939–1948							35.81	36.80	37.11	37.38
1949–1958									35.73	35.98
1959–1968										35.78

Összevont adatbázis, 1973–1993

4. táblázat

Az apa átlagos foglalkozási státusza (ISEI) születési kohorszok szerint, a történeti években

Történeti időszak	1933	1941	1945	1949	1956	1962	1968	1973	1983	1990
Születési év										
1899–1908	28.14	28.13	28.13	28.13	28.13	28.42	27.09			
1909–1918		28.80	28.77	28.77	28.77	28.77	28.77	28.67		
1919–1928			28.30	28.36	28.54	28.54	28.54	28.54	27.93	
1929–1938					29.16	28.90	29.01	29.01	28.13	28.11
1939–1948							30.97	31.77	30.54	30.47
1949–1958									32.44	32.24
1959–1968										34.11

Összevont adatbázis, 1973–1993

5. táblázat

Az apa foglalkozása és a kérdezett foglalkozása közti korreláció, kohorszok szerint, a történeti években, férfiak

Történeti időszak	1933	1941	1945	1949	1956	1962	1968	1973	1983	1990
Születési év										
1899–1908	.5832	.5287	.4861	.4818	.4854	.5178	.5714			
1909–1918		.5179	.4795	.4962	.4679	.4532	.4607	.4405		
1919–1928			.4226	.4498					.3958	.3722
1929–1938					.3504	.3397	.3376	.3377	.3033	.3676
1939–1948							.4255	.4296	.3986	.3729
1949–1958									.3622	.3493
1959–1968										.3986

Összevont adatbázis, 1973–1993

6. táblázat

A kérdezett iskolázottsága és foglalkozása közti korreláció, kohorszok szerint, a történeti években, férfiak

Történeti időszak	1933	1941	1945	1949	1956	1962	1968	1973	1983	1990
Születési év										
1899–1908	.6723	.6548	.6395	.6409	.6327	.6516	.5899			
1909–1918		.6201	.5902	.6277	.6207	.6182	.6427	.6314		
1919–1928			.4826	.5467					.7013	
1929–1938					.6439	.7023	.7112	.7131	.7292	.7485
1939–1948							.7358	.7512	.7288	.6948
1949–1958									.6963	.6622
1959–1968										.6469

Összevont adatbázis, 1973–1993

7. táblázat

Logisztikus regressziós becslések a felfelé mobilitás esélyére (log odds), férfiak 25–60 év között 1920 és 1991 között. Standardizálatlan együttthatók, standard hibák zárójelben

	Felfelé mobilitás (bármilyen)			Felfelé mobilitás (5 státuszpont feletti)		
	1.modell	2.modell	3.modell	1.modell	2.modell	3.modell
Kor	-.0339*** (.0076)	-.0131 (.0077)	-.0025 (.0281)	-.0324*** (.0089)	-.0089 (.0090)	.0284 (.0321)
Kor ²	-.000160 (.000098)	-.000415*** (.000099)	-.000507 (.000358)	-.000176 (.000115)	-.000466*** (.000116)	-.000839* (.000409)
Év	.0706*** (.0038)	.0855 (.0038)	.1672*** (.0138)	.0748*** (.0944)	.0921*** (.0045)	.1383*** (.0159)
Év ²	-.000661*** (.000032)	-.000804*** (.000032)	-.001601*** (.000114)	-.000727*** (.000037)	-.000896*** (.000038)	-.001431*** (.000133)
Foglalkozás (plafon hatás)		-.0638*** (.0009)	-.0639*** (.0009)		-.0739*** (.0011)	-.0742*** (.0011)
Iskolázottság		.2086*** (.0041)	.1032 (.0820)		.2510*** (.0047)	-.0146 (.0937)
Apa foglalkozása		.0096*** (.0007)	.1065*** (.0164)		.0108*** (.0008)	.1352*** (.0187)
Iskolázottság * Kor			.005872 (.003463)			.004349 (.003965)
* Kor ²			-.00007494 (.00004451)			-.00006096 (.00005109)
* Év			-.002288 (.001734)			.004109* (.002003)
* Év ²			.00003358* (.00001392)			-.00001571 (.00001617)
Apa foglalkozása * Kor			-.002227** (.000709)			-.002635** (.000822)
* Kor ²			.00002708** (.00000920)			.003206** (.001067)
* Év			-.001790*** (.000336)			-.002471*** (.000384)
* Év ²			.00001411*** (.00000272)			-.00001970*** (.00000314)
Konstans						
	-3.8716***	-4.7866***	-6.8713**	-4.2311***	-5.3740***	-6.9041**
chi ²	3847.911	9652.588	9782.955	3115.711	8848.402	8970.847
df	4	7	15	4	7	15

Összevont adatbázis, 1973–1993; Szignifikancia: *** p < .001 ** p < .01 * p < .05

8. táblázat

Logisztikus regressziós becslések a lefelé mobilitás esélyére (log odds), férfiak 25–60 év között, 1920 és 1991 között. Standardizálatlan együttthatók, standard hibák zárójelben.

	Lefelé mobilitás (bármilyen)			Lefelé mobilitás (5 státuszpont feletti)		
	1.modell	2.modell	3.modell	1.modell	2.modell	3.modell
Kor	-.0752*** (.0074)	-.0971*** (.0074)	-.1660*** (.0282)	-.0718*** (.0087)	-.1008*** (.0087)	-.1803*** (.0324)
Kor ²	.000638*** (.000092)	.000876*** (.000093)	.002147*** (.000354)	.000686*** (.000107)	.001008*** (.000108)	.002522*** (.000405)
Év	.0841*** (.0042)	.0683*** (.0042)	.3380*** (.0136)	.0855*** (.0049)	.0641*** (.0049)	.3557*** (.0157)
Év ²	-.00077*** (.000034)	-.000628*** (.000035)	-.002948*** (.000113)	-.000834*** (.000041)	-.000645*** (.000041)	-.003208*** (.000132)
Foglalkozás (padló natás)		.0401*** (.0006)	.0406*** (.0006)		.0510*** (.0007)	.0514*** (.0007)
Iskolázottság		-.1395*** (.0041)	.6914*** (.0768)		-.1616*** (.0047)	.7498*** (.0866)
Apa foglalkozása		-.0083*** (.0007)	-.0458** (.0167)		-.0103*** (.0009)	-.0665*** (.0193)
Iskolázottság * Kor			.005371 (.003319)			.005385 (.003775)
* Kor ²			-.00009962* (.00004193)			-.00010973* (.00004751)
* Év			-.030504*** (.001563)			-.00033681*** (.00001750)
* Év ²			.00024753*** (.00001272)			.00027953*** (.00001434)
Apa foglalkozása * Kor			.000919 (.000701)			.001324 (.000813)
* Kor ²			-.00001621 (.00000886)			-.00002202* (.00001023)
* Év			.000344 (.000348)			.000768 (.000401)
* Év ²			.00000098 (.00000282)			-.00000235 (.00000327)
Konstans						
	-3.9607***	-3.0711***	-9.6604**	-4.3614***	-3.3342***	-10.2763***
S ²	1760.002	5531.572	6189.464	1319.286	6148.43	6930.62
df	4	7	15	4	7	15

Összevont adatbázis, 1973–1993; Szignifikancia: *** p < .001 ** p < .01 * p < .05

- ¹ A következő elemzés az 1993 őszén Czákó Ágnes és Kuczsi Tibor által vezetett, kisvállalkozókra vonatkozó adatfelvétel eredményein alapul. A kérdésekre 1679 fő válaszolt. A kutatásról lásd bővebben Czákó et al. 1994.
- ² A vállalkozóvá válás indítékai között csak az első említést dolgoztam fel, ezért tapasztalható némi eltérés a Czákó et al. (1994) által közöltekhöz képest.
- ³ Az adatok forrása az 1993-ban végzett, Lengyel György által vezetett reprezentatív adatfelvétel, amely a gazdasági elitre vonatkozott.

Felhasznált Irodalom

- Alimo-Metcalfe, Beverly–Colleen Wedderburn-Tate 1993. *Women in Business and Management – The United Kingdom*. In: Davidson–Cooper (eds.) 1993.
- Allen, Sheila–Carole Truman (eds.) 1993 *Women in Business – Perspectives on Women Entrepreneurs*. London: Routledge
- Czákó Ágnes–Kuczsi Tibor–Lengyel György–Vajda Ágnes 1994. *Vállalkozások és vállalkozók*, 1993. Budapest: KSH
- Davidson, M. J.–C. L. Cooper (eds.) 1993. *European Women in Business and Management*. London: Chapman
- Ferber, Marianne A. 1995. The Study of Economics: A Feminist Critique. In: *The American Economic Review*, (Vol. 85), 2. (May)
- Gábor R. István 1994. Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul? *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus
- Jungbauer-Gans, Monika–Peter Preisendörfer 1992. Frauen in der beruflichen Selbständigkeit – Eine erfolgversprechende Alternative zur abhängigen Beschäftigung? *Zeitschrift für Soziologie*, (Jg. 21) 1 (Februar)
- Kovalainen, Anne 1993. *At the Margins of the Economy: Women's Self-Employment in Finland 1960–1990*. Publications of the Turku School of Economics and Business Administration Series A 9
- Woodward, Alison 1993. *Women in Business and Management – Belgium*. In: Davidson–Cooper (eds.) 1993.

ABSTRACTS

Ruud Luijckx, Róbert Péter, Paul M. De Graaf, Harry B. G. Ganzeboom

From Ascription to Achievement: The Status-Attainment Process in Hungary

The goal of this paper is to study the status attainment process in Hungary. Using data from four large-scale nation-wide representative surveys, we analyze the job histories of about 40,000 men between 1910 and 1991. We focus on the effect of two main determinants of status attainment process: achievement and ascription, measured by respondent's educational level and father's occupation. Our main interest is to analyze how the influence of these two variables on status attainment varies over historical times and over the life course. The main hypothesis of the research is based on the industrialization theory assuming that the impact of achievement becomes larger and that of ascription becomes smaller over time. The other hypothesis is based on life-course theory assuming that both educational credentials and ascriptive features of social origin are replaced by other abilities and capitals collected and accumulated during the life course.

We approach the research problem in two steps. First, we calculate descriptive statistics, change of average educational level, occupational attainment and social origin as well as the zero-order correlations between education and occupation just as between father's occupation and respondent's occupation for selected historical years by birth cohorts. Second, we estimate logistic regression models on status gains and status losses during the career and analyze the unconditioned effect of time and age, that of education and father's occupation, as well as the changes of the impact of achievement and ascription over time and age. The analysis on career transitions in upward and downward direction is based on using a discrete time event history model on a person-period file.

Both descriptive statistics and estimates from causal models on upward and downward mobility confirm the hypothesis on age effect. As expected, the influence of education and that of father's occupation declines over age and as getting older these determinants tend to play a smaller role in the status attainment process. Our results basically confirm the industrialization hypothesis, too. We found the increasing trend for achievement and the decreasing trend for ascription, however, for both trends we found a reversal, both trends started to turn back to some extent after the mid-1980s.